

מוות - שום דבר לא נגמר

הרב חגי לונדין, ראש ישיבת חולון

פחד מוות

המוות מהלך אימים על כולנו. ההכרה שבסוף חיינו יסתיימו, ולא משנה מה נעשה בנידון - יכולה לשתק. הנתון המפחיד ביותר במחשבה על המוות הוא הוודאות שלו; למעשה, זו אחת הידיעות הוודאיות היחידות בעולמנו השברירי - כולנו נמות בסוף. ככל שאנו מתבגרים, התובנות הללו מחלחלות לנפש יותר ויותר. כותב שורות אלו, לדוגמה, עושה זאת בגיל ארבעים וחמש, ולפי הסטטיסטיקה עבר ככל הנראה את מחצית חייו. מה עושים עם תחושות אלו?

במהלך ההיסטוריה האנושית נעשו ניסיונות שונים להתמודד עם מועקת המוות והתפתחו גישות פילוסופיות שנעו בין אדישות והדחקה לפחד ופסימיות. במאה ה-21 הפחד מן המוות מתגבר: דווקא מפני שאיכות החיים משתפרת כל כך, מאיים ומתסכל יותר לדעת שעם כל הקדמה והמאמצים לשפר את החיים - דבר אינו מונע מהמוות לדפוק על חלוננו לבסוף.

ליהדות גישה מפוכחת ואופטימית יותר לנושא. רבי יהושע בן לוי מביא שלוש עצות שקיבל ממלאך המוות כיצד להימנע מפגישות עימו בעתיד, וכן מייעץ לו מה לעשות אם ייפגשו בכל זאת (ברכות נא, א, וראו עין איה שם):

אמר רבי יהושע בן לוי, שלשה דברים סח לי מלאך המוות: אל תטול חלוקך שחרית מיד השמש ותלבש; ואל תטול ידיך ממי שלא נטל ידיו; ואל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת, מפני שאני מרקד ובא לפנייהן וחרבי בידי ויש לי רשות לחבל. ואי פגע מאי תקנתיה? - לינשוף מדוכתיה ארבע אמות. אי איכא נהרא - ליעבריה, ואי איכא דרכא אחרינא - ליזיל בה, ואי איכא גודא ליקו אחורא, ואי לא - ליהדר אפיה ולימא ויאמר ה' אל השטן יגער ה' בך וגו' (זכריה ג, ב) עד דחלפי מיניה.

במסורת חז"ל ביטויים כדוגמת **מלאך המוות** או **שטן** אינם תיאורים של ישויות פיזיות דווקא (ודאי שלא בציורים ילדותיים שלהם), אלא תיאורים מופשטים לכאב ולחיסרון. הדימוי הציורי שלפיו רבי יהושע "מדבר עם מלאך המוות" ו"מקבל ממנו עצות", משמעו שרבי יהושע בן לוי מנסה להבהיר לנו מהו תפקידו של המוות בעולם, וכיצד מתמודדים עם התודעה שחיינו מסתיימים בסופו של דבר, באופן בלתי נמנע. לאור זאת ננסה להבין את עצותיו.

אקטיביות של חיים

שתי העצות הראשונות הן: "אל תיטול חלוקך בשחרית מיד השמש ותלבש"; "אל תיטול ידיך ממי שלא נטל ידיו". שתי הפעולות הללו מתחילות את היום: לבישת בגד ונטילת ידיים. זמן הבוקר הוא תחילתו של יום חדש; לעומת הלילה, שהוא זמן שלטונו האפל של מלאך המוות. התלמוד הבבלי אומר על השינה שהיא "אחד משישים למיתה" (ברכות נז, ב). בלילה אנו פועלים פחות ורואים פחות; בעת השינה אנו פסיביים וכלי ההכרה שלנו פועלים באופן חלקי. מצב זה הוא סוג של מוות.

לבישת בגד היא פעולה משמעותית ביהדות. הבגד ("החלוק") מכסה את גוף האדם, ומעיד שבשר גופנו איננו חזות הכול. בעלי חיים אינם לובשים בגדים, אך בני אדם כן. בתיאור ימי גן עדן התורה מתארת עולם אידיאלי שבו היו "שְׁנֵי הָעֵצִים הָאֵדֶם וְאֵשֶׁתוֹ וְלֹא יִתְבַּשְׁשׁוּ" (בראשית ב, כה), מציאות שבה החושניות לא סתרה את האידיאל הרוחני. היום, לאחר שגורשנו מגן עדן, גופנו כבר אינו מבטא רוחניות באופן ישיר, ולכן אנו חשים בושה מוצדקת ביחס לגופנו החשוף ומכסים אותו בבגד.

נטילת ידיים, על פי ההלכה, היא הפעולה המעשית הראשונה שיש לעשות בבוקר (שו"ע או"ח א, ב). הידיים הן כלי העשייה, ובשעת הלילה הן מתגלגלות באופן בלתי רצוני למקומות לא רצויים. בבוקר אנו נוטלים ידיים במים־חיים, כדי לבטא חדות ונמרצות בעשייה של היום הנכנס.

שתי עצותיו הראשונות של "מלאך המוות" לרבי יהושע הן: הֲיָה אקטיבי. אדם הנותן לאחרים ליטול את ידיו או להלביש אותו בבגדים נשאר במצב הישנוניות והפסיביות של הלילה. את הפעולות הראשונות של היום צריך האדם לעשות בעצמו, וכך ייכנס ליום של חיים.

שליטה ברגשות

ה"עצה" השלישית של מלאך המוות היא המשונה מכולן: "אל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת, מפני שאני מרקד ובה לפניהן וחרבי בידי ויש לי רשות לחבל".

ראשית נבהיר כי המילה "נשים" בהקשר זה אינה אמירה מגדרית, אלא מילת קוד מופשטת שמשמעותה "רגשיות". בעולמם של חז"ל, הגבר מייצג את הפן השכלי ואילו האישה מייצגת את הפן הרגשי, בתור שני צדדים המשלימים זה את זה. במקרה דידן, אזהרתו של רבי יהושע היא לא להתייחס למוות מתוך מבט רגשי לבדו; אם ניתן לרגש לא־מבוקר לשלוט עלינו בשובנו מלוויה, שבה נפגשנו פנים אל פנים עם מלאך המוות, הוא "ירקד עם חרבו" ויפגע בנו. המפגש עם הכיליון זוקק מבט שכלי בעל פרספקטיבה רחבה, ולא חוויה רגשית לבדה.

לכאורה, היינו אמורים לטפח את הפן הרגשי בהתעסקות עם המוות. אנשים דתיים אמורים על פניו לצהול ברגעים הללו - סוף סוף אנו נפטרים מעולם החומר המושחת והמשחית, ויש לנו הזדמנות להתמזג עם עולם הרוח. בחצר כנסייה קתולית, למשל, שכיח למצוא את בית הקברות של הקהילה, מפני שהמוות נחשב שם לפגישה המיוחלת עם א־לוהים; המוסלמים השיעים פוצעים את עצמם בתהלוכת יום האבל לציון מותו של האימאם חוסיין בן עלי, לאות אבל על שאבותיהם לא מנעו את מותו. המוות משמש השראה לפגיעה בגוף החי, המוות הוא סוף החיים.

ביהדות אין חתירה לסיומו של העולם הזה. "קדוש לעולם קיים" (סנהדרין צב, א) - מגע עם חיים וקיימות נחשב לקדושה, ואילו מגע עם מוות נחשב לטומאה. יש תילי תילים של הלכות העוסקות בשאלה כיצד אדם וחפציו נטמאים אם באו במגע עם נפטר וכיצד אפשר לטהרם. אנשי הכהונה של עם ישראל מתייחדים בכך שאסור להם להיכנס לבית קברות, וכן המנהג גם בקרב נשים בהיריון (ראו שו"ת מנחת יצחק י, מב). מי שמוליד חיים - פיזיים או רוחניים - נדרש להתרחק ככל האפשר מעולם הצללים של המיתה. אף ניתוק או פליטה של חלקים מהאורגניות הגופנית שלנו - שערות, ציפורניים, דם, זרע - יש בהם בחינה של מוות, והם זוקקים תהליך טהרה.

האפקט הרגשי שמתעורר בעת ההתעסקות עם עולם המוות אינו צהלה אך גם לא דיכאון, אלא הכרה בוגרת. ההתרחקות מהצד הרגשי דווקא, ולא מהמוות בכללו, מלמדת כי למפגש עם המוות יש מקום, ואף תפקיד חשוב, בעיצוב חשבון הנפש. בזמן לוויה יהודית מהדהד משפט מצמרר (אבות ג, א):

עקביא בן מהללאל אומר: הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה: דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון.

מפגש עם מוות יוצר זעזוע נצרך בנפש, ומעורר אותה להכיר כי החיים אינם הכול. הדמות החיה והפעילה שהייתה לידנו לפני דקה - לפתע איננה פה, והשינוי הפתאומי מעורר אותנו לחשיבה מחדשת על החיים. שלמה המלך ממליץ לנו: "טוב ללקת אֶל בֵּית אֶבֶל מְלֻכֶת אֶל בֵּית מְשֻׁתָּה בְּאַשֶׁר הוּא סוֹף כָּל הָאָדָם וְהַחַי יִתֵּן אֶל לְבוֹ" (קהלת ז, ב). השהות בבית האבל מאפשרת פרספקטיבה מאוזנת יותר על החיים מאשר מסיבה. לפני השקיעה ביצרים, לפני ההיכרס של "אני ואפסי עוד", המפגש עם המוות מזכיר לנו: "אֶל תִּירָא כִּי יַעֲשֶׂר אִישׁ כִּי יִרְבֶּה כְּבוֹד בְּיָתוֹ, כִּי לֹא כְּמוֹתוֹ יִקַּח הַכֹּל לֹא יֵרֵד אַחֲרָיו כְּבוֹדוֹ" (תהלים מט, יז-יח).

האיזון העדין בין שני הקטבים הללו - החיוב בחיים עכשוויים, מלאים ושמחים ומנגד ההכרה בעראיות השברירית של עולמנו - הוא העומד ביסוד עצתם של חכמים להיזהר מ"לרקוד" עם מלאך המוות בעת השיבה מלוויה. יש חשש שמבט רגשי, חסר מעוף שכלי ואמוני, יגרום למפגש זחוח מדי או דרמטי מדי עם המוות. במקום לעצב מבט פרופורציונלי על החיים, יתחולל בנפש אפקט הפוך: דווקא הזעזוע מהמפגש עם חדלונם של החיים ייצור סוג של התרסה בסגנון "אֶכּוֹל וְשָׂתוּ כִּי מָחָר נָמוּת" (ישעיהו כב, ג).

בתרבות החומרנית שבה אנו מצויים זו הגישה הרווחת. לא פעם הקלישאה "במותם ציוו לנו את החיים" מתורגמת בטעות להתפרקות יצרית. אנשים שמרכז חייהם הוא החוויה החושנית והרגשית מתקשים לעכל את סופם של היקרים להם, ומסוגלים למצוא את עצמם ממלמלים שהלקח המרכזי שהם הפיקו מהאסון הוא "החיים קצרים וצריך לנצל כל רגע", או בתרגום סחי - "בואו נשתכר במועדון".

הנשמה צרורה בצרור החיים

כיצד אם כן, ניצל מהריקוד הקטלני של מלאך המוות? איך תיבנה באישיות עמדה נפשית נכונה כלפי המוות? כזכור, מלאך המוות נתן לרבי יהושע בן לוי גם עצות למקרה של מפגש עימו.

העצה הראשונה לאדם היא לזוז ארבע אמות ממקומו. **ארבע אמות** מגדירות בהלכה את מקומו של האדם בעולם מבחינה גיאוגרפית, מחשבתית ונפשית.¹ אם הגענו

1 למשל, "כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (כתובות קיא, א).

למקום בחיינו שבו הפגישה עם המוות גורמת לנו לשקיעה בנהנתנות במקום לחשבון נפש - כדאי לזוז מהמקום הצר הזה במהרה.

זעזוע מוגזם ושיתוק מן הפגישה עם אתגרי החיים בכלל - והמוות בפרט - שורשם בתפיסה הבסיסית של האדם, המעניקה לעולם החומרי חשיבות יתר בנפש. כדי למנוע את הזעזוע יש להשתחרר מתפיסה זו, ולהכיר בכך שגם אם הגוף נמוג לנגד עינינו - הנשמה נשארת. **נשמה** היא נקודת הקיום הנצחי המצויה בכל דבר (שורש המילה **נשמה** הוא גם שורש המילה **נשימה**, שהיא פעולת החיים הבסיסית ביותר).

אפשר להמחיש זאת ביחס לעצמים שסביבנו: למשל, שולחן העץ שעליו מונח ספר זה "ימות" במהלך עשרות השנים הבאות, כלומר לא יישאר בצורתו הנוכחית. עם זאת "נשמתו" תישאר - הוא לא יתכלה אלא יחליף מצב צבירה. העץ יתפורר לאיטו, וחלקיקיו יומרו לגז שיתאדה וייקלט באטמוספירה; בתהליכים מורכבים הוא יהפוך לענן שימטיר גשם שיצמיח עץ חדש; את העץ החדש נכרות, נלטש וניצור ממנו בסופו של דבר שולחן איכותי יותר, או שמא ארון קודש מפואר.

זו המשמעות העמוקה של המושג הקבלי **גלגול נשמות**; אין הכוונה שנכנסת לתוכנו אישיות מעורפלת מדורות קודמים, אלא שהקיום הוא נצחי, דבר לא נעלם. כל נקודה עמוקה של קיום הולכת ומתעלה בחשבון הכללי. על המצבה אנו חוקקים את האותיות ת.נ.צ.ב.ה - תהא נשמתו צרורה בצרור החיים; ישנו צרור של חיים, אוסף חיים נצחי שכולנו מתאחדים בו. אנחנו ניפגש בסוף, שום דבר לא נגמר.

למעשה, מבט זה על החיים והמוות מלווה את הבריאה כבר מראשיתה. השלמות הא-לוהית, מעצם בחירתה להתגלות בעולם הזה, במובן מסוים כבר "המיתה" את עצמה. ירידת החיים האינסופיים למסגרת מצומצמת ומוגבלת הייתה סוג של מיתה, שמתוכה צמחו כל מקרי המוות מכאן ואילך. מצב זה מכונה בלשון חכמים "מוות בעטיו של נחש" (בבא בתרא יז, א) - חיסרון מהותי ביסוד הבריאה, המתבטא בסיפור גן עדן, שבו "הנחש" גרם לחטאם של אדם וחוה. **גן עדן** הוא ביטוי למצב הראשוני והאידיאלי של העולם, ובתוכו מצוי **נחש**. הנחש מבטא צד של חיסרון מובנה העומד בבסיס העולם, שבגללו "גורשה" האנושות מגן עדן. תפקידו של האדם הוא "לשוב לגן עדן", להוציא את הבריאה ממוות לחיים, לשחררה מן ה"חטא" שהביא ל"מוות". במובן זה, כל תיקון של המציאות הוא שינוי ממתה לחיים, ובמילים אחרות -

תחיית המתים.

החייאת מתים נעשית על ידי פעולות חיוביות המשיבות את העולם מצמצומו אל מקורו האלוהי-אינסופי. כל תיקון של זווית בחיים, כל שיפור בתחום כלשהו - בטכנולוגיה, באומנות, בחקלאות, בלאומיות, בזוגיות, באמונה, במצוות - מחלף פן מסוים במציאות מכלל "מיתה" ומביא אותו לכלל "חיים".

תחיית המתים אינה רק כינוי של פרק זמן עתידי, אלא גם **יסוד מתמיד במציאות**. תחיית המתים משמעותה תיקון של כל החסרונות במובן המוחלט. כל שכולל, כל השלמת חיסרון - יש בהם ניצוץ מ"תחיית המתים". זהו עיקרון יסודי באמונה - האמונה כי ניתן לתקן, אפשר וצריך להוסיף חיים. על כן מנה הרמב"ם את תחיית המתים בין עיקרי האמונה: "תחיית המתים יסוד מיסודות תורת משה, אין דת ולא דביקות בדת יהודית למי שלא יאמין בזה" (הקדמות הרמב"ם למשנה, הקדמה לפרק חלק ה).

אכן, במקורות אנו מוצאים רבדים שונים של תחיות מתים. יש "תחיית מתים פרטית", כדוגמת אדם שפוגש את חברו לאחר זמן רב שלא נפגשו: "הרואה את חברו... לאחר שנים עשר חודש מברך ברוך מחיה המתים" (ברכות נח, ב). כאשר אנו רואים חבר שנשכח מליבנו, וכביכול "הומת" בתודעתנו, קמים בנו לתחייה רגשות האהבה כלפיו; יש גם "תחיית מתים לאומית", כדוגמת שיבת האומה לארצה לאחר אלפי שנות גלות שבהן הייתה "מתה" - "הִנֵּה אֲנִי פֹתַח אֶת קַבְרוֹתֵיכֶם וְהִעֲלִיתִי אֶתְכֶם מִקַּבְרוֹתֵיכֶם עִמִּי... וְנָתַתִּי רוּחִי בְּכֶם וְחִיִּיתֶם, וְהִנְחִיתִי אֶתְכֶם עַל אֲדָמְתְּכֶם" (יחזקאל לו, יב-יד). כל תחיית מתים מקדמת את העולם, עד שתתקון המציאות כולה, "בְּלַע הַמָּוֶת לְנִצָּח וּמָחָה ה' אֶלֶּהִים דְּמָעָה מֵעַל כָּל פְּנִים" (ישעיהו כה, ח).

תחיית המתים נותנת לנו את התקווה: לא משנה כמה כישלונות חוונו, כמה נפילות עברנו, כמה מוות ראינו - תמיד יש תחייה. הנצח מנצח בסוף.

לא לשקוע בצער

העצה השנייה של מלאך המוות, כלומר - השלב הבא בהתמודדות מול תחושת החיסרון לנוכח המוות הוא: "אם יש נהר בסביבה, חצה אותו".

נהר הוא ביטוי מתורת הסוד שמבטא מחשבות. כדוגמת נהר מים שוטף, כך מחשבות הייאוש שוטפות ומאיימות להטביע אותנו בעת היגון. "לצלוח את הנהר" משמעו למצוא קרקע מוצקה לדרוך עליה ולעבור את תקופת האבל.

הדוגמה הבולטת היא דיני האבלות החלים על קרוביו של הנפטר. היהדות אינה מניחה לאבלים לשקוע בצערם. ישנם מעגלי תמיכה שמאפשרים להם להתכנס

בצערם לזמן קצוב. מעגל ראשון הוא שבעת הימים הראשונים; לאחר מכן באה תקופה של שלושים ימים; ולבסוף שנים עשר חודש. בתום מחזור חיים של שנה נדרש מהאבלים לעשות שינוי, "על המת נגזרה גזירה שישתכח מן הלב" (רש"י בראשית לז, לה). כפי שנראה לקמן, אין הכוונה להשליך את זיכרון המת מאחורינו, אלא לשוב אל החיים באופן הראוי ללא ליווי של צל המוות.

במשך תקופת ההתכנסות, שלוש פעמים בכל יום ויום, עומד האבל ואומר את תפילת הקדיש. התובנה המרכזית של תפילת הקדיש היא: "יְהֵא שְׁמָה רַבָּא מְבָרַךְ לְעָלְמַם וְלְעָלְמֵי עָלְמֵיָא... לְעָלְא מִן כָּל בְּרַכְתָּא וְשִׁירְתָּא תְּשַׁבְּחָתָא וְנַחְמָתָא דְאִמְרוּן בְּעָלְמָא". מילות הקדיש באות לעצב אצלנו את התובנה והתחושה כי אנו ניצבים מול גודל שהינו מעבר לעולם המושגים שלנו.

אין בתפילת הקדיש ולו מילה אחת של צער. באמצעותה אנו מודיעים כי למרות הכאב האדיר שבו אנו נמצאים, גילוי ("שמו") של הקדוש ברוך לא התמעט בעולם אלא אדרבה, "יְתַגְדַּל וְיִתְקַדֵּשׁ שְׁמָה רַבָּא", כעת יתגדל ויתקדש שמו הגדול. הנשמה שנפטרה מן העולם מצויה כעת בעולם עליון יותר, ומוסיפה לעולם שלמות באופן אחר, גדול יותר. אף אם בעולם הזה אנו חווים חיסרון נורא, הרי בחשבון הנצח - שמו של הקדוש ברוך הוא הולך ומתגדל "לְעָלְמַם וְלְעָלְמֵי עָלְמֵיָא".

מהתרפקות להנצחה

העצה הבאה ממלאך המוות היא: "אם יש דרך אחרת, לך בה".

המפגש הלא מדויק עם המוות עלול לגרום להליכה במשעול הייאוש, שבתרבות המערבית מכנים בטעות "זיכרון". תרבות חומרנית, המכירה רק בכאן ובעכשיו, נוטה לזכור את המתים באמצעות ניסיון נואש לשחזר את העבר, רצון "להקפיא" את הרגע שאליו אנו מתגעגעים ולהתרפק עליו. זו מן הסתם הסיבה לכך שימי הזיכרון תופסים משנה לשנה כיוון חווייתי יותר. אם הנחת המוצא היא שהקשר המקסימלי שיש לנו כעת עם הנפטר הוא זיכרון רחוק, הרי ככל שנמחיש יותר את הזיכרון באמצעות הפקת סרטים עם מוזיקה מרגשת - כך נוכל לזכור טוב יותר. יתרה מזו, אם המטרה היא "לשחזר" את הדמות, כדאי שהדיבור באזכרה יישא אופי פרטי ככל האפשר: מה היא אהבה ללבוש, איזה שחקן כדורסל נפלא הוא היה וכיוצא בזה. כאשר זו הנחת המוצא, דיבורים על המטרה שעבורה חי האדם, על העקרונות הכלליים ועל האידיאלים נדחקים לצד, מפני שהם חיוורים ומופשטים מדי עבור בלוטות הרגש. מכיוון שתכלית המוות מתערפלת, ההתרפקות הרגשית על הזיכרונות מהעבר

משאירה אחריה געגוע וכאב, ויום הזיכרון הופך ליום של עצב לשם עצב. "הנצח הוא רק אפר ואבק", כך בשיר המוכר, ונשאר רק כאב ללא מטרה.

ביהדות, המדברת על חיי נצח, ישנה תפיסה אחרת של זיכרון. **הזיכרון** קשור למושג **זָכָר**, המייצג את הצד האקטיבי והפועל במציאות. זיכרון הוא רצון לפעול ולחיות מחדש את הדמות. הזיכרון החווייתי והפרטי הוא שער ליכולת שלנו למלא את החלל שהותיר המת בחיים חדשים.

האווירה האמורה לשרור בעת אזכרה על סבתא, לדוגמה, אינה מלנכוליות המתבטאת באמירות כגון "כיצד נוכל להמשיך את החיים בלעדיו", אלא התמקדות בהמשכת הטוב והאור שהיא הותירה בעולם. מכנים זאת **הנצחה**, מלשון **נצח**. הדרך לזכור את המתים אינה בהתרפקות נוסטלגית על אנדרטאות או תמונות, אלא באמצעות לימוד תורה, נתינת צדקה ומעשים לתועלת החברה - מהקמת מרכז סיוע רפואי ועד מרוץ לשיפור הכושר הגופני. בכל הפעולות הללו אנו ממשיכים את חותמם של הנפטרים בעולם, ועל ידי זה **מעלים את נשמותיהם**, ובמילים אחרות: גורמים לעולמנו להיות מעט טוב יותר. זו גם המשמעות העומדת מאחורי **יום הילולה** לפטירתם של צדיקים; ביום פטירתו של הצדיק אנו מברכים ברכות יזומות, וכך מעמיקים יותר את חותמו במציאות. "צדיקים במיתתן קרויין חיים" (ירושלמי ברכות ב, ג).

מסופר על הרב יצחק חי־טייב (1743-1837), מרבניה החשובים של יהדות תוניסיה, שלאחר מותו חקק אומן המצבה על קברו: "פה נקבר רבי חי־טייב. מת בתאריך ט"ז אייר ה'תקצ"ז". בלילה, כך מתארת האגדה, התגלה הרב חי־טייב לאומן בחלום והתרעם עליו: "וכי אינך יודע שתלמידי חכמים אינם מתים?" למחרת תוקנה הכתובת: "רבי חי־טייב לא מת בתאריך ט"ז אייר ה'תקצ"ז", ומאז הוא מכונה בפי יהודי תוניסיה בשם "רבי חי־טייב לא מת".

הרב חי־טייב אינו הראשון בהיסטוריה היהודית ש"לא מת". חז"ל מתנסחים ש"יעקב אבינו לא מת", "מה זרעו בחיים אף הוא בחיים" (תענית ה, ב). בעת שאדם מותיר זרע בעולם הזה הוא חי לנצח. "זרע" יכול להתבטא הן בילדים ממשיים שנשארים אחרי הנפטר, והן בחותם שטבע האדם במהלך חייו - במפעליו, דיבוריו ומחשבותיו, ואף בעצם נוכחותו בעולמו של אלוהים ולו לשנייה אחת. כאשר תלמיד חכם נפטר, הדרך המרכזית להתאבל עליו, מעבר להילולה, היא ש"מעמידים ישיבה על קברו", כלומר לומדים את תורתו. כאשר אנו קוראים פירוש של רש"י, לדוגמה, למשך כמה שניות רש"י חי בינינו מחדש, או כפי שאומרים חז"ל בביטויים הצירוי: "שפתותיו דובבות בקבר" (יבמות ז, א).

בשנת תשנ"ה (1995) התחלתי את לימודי בשיבת "מרכז הרב". באותה עת עמדו בראשה שני ראשי ישיבה אגדיים: הרב שאול ישראלי והרב אברהם שפירא, זכר צדיקים לברכה. באותה שנה נפטר הרב ישראלי, והאווירה בישיבה הייתה עגמומית. זכורני כי כמה תלמידים הסתופפו סביב ראש הישיבה הנוטר, הרב שפירא, והביעו את חששם ש"לא יוכלו להמשיך ללמוד" ללא הרב ישראלי. הרב שפירא, שמעבר לגאונותו בתורה היה אדם בעל שמחת חיים בריאה, ענה להם בקורטוב של הומור עצמי: "היו הרבה ראשי ישיבות בעם ישראל, וכולם מתו, והמשכנו ללמוד. גם אני אמות יום אחד, ואתם תמשיכו ללמוד גם אחריי". אכן, כשהרב שפירא נפטר שתיים עשרה שנים לאחר מכן, עם כל הצער על לכתו, עם ישראל המשיך ללמוד תורה.

היערכות מראש

ההצעה הבאה של מלאך המוות לרבי יהושע מזכירה הוראה של פיקוד העורף: "אם יש קיר באזור, הסתתר מאחוריו".

מכיוון שהפחד מן המוות עלול לרחף מעל הדרך שבה אנו צועדים בחיים, כדאי לחפש מיגונית להסתתר מאחוריה, כלומר - לפתח עמידות נפשית ומעשית בפני המעבר הבלתי נמנע מהעולם הזה. למצוא את האומץ להביט למוות בעיניים³. כתיבת צוואה, למשל, היא צעד שמרתיע אנשים רבים, אך לא בצדק. מעבר לתסבוכות הלכתיות, כלכליות ומשפחתיות שעלולות לצמוח מהימנעות מכתובת צוואה, יש בעיה העומדת ביסוד התופעה - ניסיון להדחיק את המוות. אולם המוות יגיע אל כולנו, במוקדם או במאוחר (בשאיפה למאוחר ככל האפשר), והיערכות שקולה מולו היא ביטוי לעמדה אמונית יציבה ובוטחת. מלבד זאת, יש בכך גם אמירה כלפי היקרים לנו: אנחנו ממשיכים לדאוג לכם ככל שביכולתנו, גם לזמן שבו כבר לא נהיה כאן פיזית.

המהדרין יכולים גם להכין תיקיית "היום שאחרי", ולפרט בה את כל המידע הדרוש לקרובי המשפחה: חשבונות בנק, אנשי קשר רלוונטיים, חסכונות וחובות, ואפילו הוראות ברורות כיצד להמשיך לנהל את החשבון הזוגי. משאבים כלכליים רבים נופלים בין הכיסאות לאחר פטירתו של אדם שהשלה עצמו שיישאר צעיר לנצח. אפשר וכדאי למנוע זאת.

היערכות מעשית היא כמובן רק קצה הקרחון של היערכות הנפשית. ישיבה מולי פעם אישה בשנות השישים לחייה, סבתא לכמה נכדים, שאובחנה אצלה מחלה

סופנית ולפי ההערכות הרפואיות נותרו לה חודשים אחדים לחיות. בגדלות רוח היא שאלה כיצד לנצל באופן מיטבי את הזמן שנותר. היו שהמליצו לה להשקיע את זמנה היקר בטיפולים חסרי סיכוי ובציפייה לנס, אך היא לא השתכנעה. היא ציטטה באוזני משפט מתוך רומן היסטורי של תומאס מקולי;⁴ סופר בריטי מהמאה ה־19, ששם בפיו של אחד הגיבורים - מפקד המגן על עירו מול הפולשים - את המילים האלה: "לכל אדם אשר על פני האדמה המוות יגיע במקדם או במאוחר, וכיצד יכול אדם לבחור מוות טוב יותר מאשר למען אפר אבותיו ומקדש אלוהיו?"

רובנו אומנם דועכים אט אט, ולא מתים באופן הרואי כמו המפקד בקרב, אולם המסר נכון לכולם. אנו חיים ומתים "למען אפר אבותינו ומקדש א־לוהינו", למען ערכי הנצח שאנו מאמינים בהם. בהתאם לכך, החליטה האישה להקדיש את ימיה האחרונים לחשבון נפש, תפילה והדגשת רגעי הסיפוק והטוב שחוותה בחייה. לאחר חודשיים משמעותיים כאלו היא נפטרה.

דומיה

לסיום התהליך, מורה מלאך המוות לרבי יהושע: "אם לא [הצלחת להתחמק באחת מן הדרכים הקודמות שהוצעו; ח"ל] - סובב את פניך ואמור את הפסוק: 'וַיֵּאמֶר ה' אֶל הַשָּׁטָן יִגְעַר ה' בְּךָ הַשָּׁטָן וַיִּגְעַר ה' בְּךָ הַבַּחַר בְּיְרוּשָׁלַם' - עד שאחלוף מעל פניך".

פנים בספרות התנ"כית מבטאות מודעות והכרה, כדברי הפסוק: "חֲכָמַת אָדָם תֵּאִיר פָּנָיו" (קהלת ח, א). חלק מהיחס הנכון כלפי המוות הוא לעיתים להסב את המבט, לכבות מעט את ההכרה הרציונלית המחפשת סיבה מוסרית ישירה למוות המתקרב. ביהדות מכנים זאת **צידוק הדין**, וכחלק מצידוק הדין אנו "גוערים בשטן" שמתיימר "לבחור בירושלים".

צידוק הדין אינו אדישות אלא ביטוי לגדלות נפש אמונית, "ה' נתן וְה' לָקַח - יְהי שָׁם ה' מְבָרָךְ" (איוב א, כא). זו הסיבה ש**שתיקה** היא מרכיב חשוב באבלות היהודית, ובין השאר בבית האבל. ההלכה תובעת מהמנחמים שלא לפתוח בדיבור בבית האבל עד שיפתח הוא בדברים (שו"ע י"ד שעו, א). לכן ניחום אבלים הוא פעולה מאתגרת לאנשים שחיים בתרבות חומרנית ורועשת; דקות ארוכות של שתיקה, שבעולמנו הרדוד נתפסות כשיקוף לניכור ועוינות, עלולות להביך אותם. מסיבה זו המנחם עלול להישבר ולמלמל משהו על אודות מזג האוויר או החדשות הפוליטיות, כדי

"לשבור את הקרח". גם אמירת מילות הנחמה (במיוחד בנוסח עדות אשכנז, הארוך יותר: "המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים ולא תוסיפו לדאבה עוד") גורמות לרבים אי־נוחות; אחרי הכול, הם באו לשיחה בין חברים ולא לעיסוק במשמעות החיים.

לעומתם ניצב אהרן הכהן, באחד ממקרי המוות הקשים המתוארים בתורה. בעת ששני בניו של אהרן הכהן מתים מול פניו, תגובתו היא "וַיִּדַם אֶהְרֹן" (ויקרא י, ג). משמעות שתיקתו של אהרן היא פגישה עם הנהגה א־לוהית נוראה מעל ומעבר לכל מה שאפשר לבטא במילים, "לֶךְ דְּמָיָה תְהִלָּה" (תהילים סה, ב).

ירושלים, בהקשר זה, מבטאת את השלמות הא־לוהית בעולם, שהיא מעבר להשגתנו. לעולם לא נוכל לתפוס דבר מה באופן מושלם, אנו משתמשים במונח ה"שלמות" כדי לתאר שאיפה שקיימת בנשמתנו, לעולם שלם שגם המוות אינו יכול לנצח. א־לוהים "גוער בשטן" שמנסה לקחת את "ירושלים" מאיתנו; אנו עומדים מול החיסרון, אך בלי לוותר על השלמות. בסופו של דבר נגיע לירושלים, ובינתיים נלמד להתנחם בטוב ובשלמות, אף שאינם מושגים בידינו כאן ועכשיו.

דוגמה לכך אפשר לראות במכתב ניחומים ששלח הרב אברהם יצחק הכהן קוק לתלמידו, הרב יעקב משה חרל"פ, בעת שהיה שרוי באבלו על אחיו. באיגרת זו, שנועדה לבעלי לב חזק, מרים הרב קוק את האבל להתנחם ב"ירושלים", בשלמות הא־לוהית האינסופית (אגרות הראי"ה ב, תרסג):

הנני מוצא את עצמי עוד הפעם מחויב לחזק ולאמץ את רוח כבוד תורתו ידיד נפשי שליט"א. אל יאמר איך ינחם ובמה ינחם. דווקא מאתר עילאה לפום דרגיה [דווקא ממקום מדרגתו הגבוהה - ח"ל]. ינחם וינחם בעזרת השם מקור החיים והנחמות. דווקא בהשקפה עליונה לטובה. שכל האנינות והאבלות, על נפש יקרה שעזבה חיי הבל, אחרי אשר מלאה צבאה, בתיקון השכלול לפי מדתה, ועלה לרצון מדודנו מדוד, לארחא בתפוחא קדישא [לשדה התפוחים הקדושים - ח"ל]⁵ להתענג בצחצחות עליונים, וצדיקיא איתניהו בכולהו עלמין בתר חייהון יתיר מבחייהון [צדיקים משפיעים בעולמות הנצח לאחר חייהם יותר מבחייהם - ח"ל]... הלא אין קץ להתפשטות החיים העליונים המאירים של נשמתם בצאתם למרחב ממאסר הגויה, אז תתענג על ד' ממש. כל אותו האבל והקדרות

אינו אלא ענין אשר נתן לבני אדם מחולשת הכרתם של רובא דעלמא, ולא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, ובכל תלמיד חכם לפום דרגיה, אור הציץ שעל ראש כהן גדול זורח הוא ומרצה בין ישנו על מצחו בין אינו על מצחו, לפאר ענוים בישועה, לחבוש לשבורי לב ולהפוך אבלם לששון. וכבוד תורתו ידיד נפשי יחזיק במעוזו מעוז עליון, והיה רק למעלה, והשם יתברך לא יתן למוט רגל חסידי, ואורך ימים וכל טוב ישביעהו.

השורות הללו מעניקות הצצה חטופה לעולמן של דמויות שמצויות מרחק מאות שנות-אור מוסריות מעולמנו, אך יכולות לשמש לנו השראה. הרב קוק אינו מזדעזע יתר על המידה ממות אחיו של הרב חרל"פ, ומתבטא בפשטות ש"האנינות והאבלות" שאנו חשים בעת פטירתם של היקרים לנו הן סוג של "חולשת הכרה", שנובעת מהמקום המוגזם שממד החומר תופס בתודעתנו. מבט עמוק מתנחם בידיעה שהנשמה מילאה את תפקידה פה בעולם, וכעת היא נפגשת עם ה**דוד** (אֵלֹהִים), **בשדה התפוחים הקדושים** - ביטוי קבלי שמשמעותו מרחבי הנצח המאושרים. יתרה מזאת, יש צד שבו הנשמה משפיעה כעת יותר משהשפיעה בחיי הגוף. בהקשר זה מציין הרב קוק את הציץ, תכשיט הזהב שנשא הכהן הגדול על מצחו בבית המקדש, שלפי חז"ל היה מכפר על חטאיהם של ישראל בין כשהיה על מצחו ובין כשלא. בהקשר שלנו: מעגלי ההשפעה של האדם מכים גלים במציאות בין בחייו ובין לאחר מותו. אדרבה, אם בחייו נתקל האדם בהתנגדויות שונות, באופן בלתי נמנע, הרי שלאחר מותו השפעתו מתפשטת באין מפריע.

עשיתי ככל אשר ציוויתני

נדמה שבמלחמה זו, המספר הבלתי נתפס של החללים, שרבים מהם הם מבחירי תלמידי ישיבות ההסדר והמכינות - הזקיק אותנו לברר ביתר שאת כיצד להתמודד עם מציאות המוות בעולם.

כולנו נמות יום אחד. יש שימותו בגיל תשעים, יש שבגיל שלושים ותשע ויש שבגיל תשע שנים. השאלה אינה כמה שנים חי אדם בעולם הזה, אלא **מה הוא עשה** בשנים הללו.

בחומש דברים מצויים פסוקים שיש לומר לאחר שמפרישים את התרומות והמעשרות, שהם החלקים מהתבואה הניתנים ללוויים, לעניים ועוד. את הפסוקים

הללו, לפי בעלי תורת הסוד, יאמר אדם בבואו לעמוד לפני בוראו בסוף ימיו: "וְאִמְרָתָּ לְפָנָי ה' אֱלֹהֵי, בְּעֶרְתִּי הַקֶּדֶשׁ מִן הַבַּיִת וְגַם נִתְּתִיו לְלוֹי וְלִגֵּר לְיִתּוֹם וְלְאִלְמָנָה כְּכֹל מִצְוֹתֶיךָ אֲשֶׁר צִוִּיתָנִי... עֲשִׂיתִי כְּכֹל אֲשֶׁר צִוִּיתָנִי" (דברים כו, יג-יד). לא כתוב 'הצלחתי ככל אשר ציוויתני', אלא "עשיתי ככל אשר ציוויתני". אלו הן גם המילים שאני מבקש שיכתבו על מצבתי. איננו מצווים להצליח, אנו מצווים לעשות. לאחר שעשינו ככל יכולתנו, אנו עומדים בשלווה מול המוות. עשינו מה שצריך לעשות בעולם הזה, ונמשיך לעשות את מה שצריך בעולם הבא.

שום דבר לא נגמר. הסוף הוא רק ההתחלה.